

УДК : 330.342 (47+57) : 314.743

Ю. Г. Полюсевич, аспірантка
кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

АНАЛІЗ РАДЯНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ У ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-ЕКОНОМІСТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу праць економістів-емігрантів щодо господарської системи радянської України та інших досліджень вчених, які працювали в таких наукових осередках в еміграції, як УВУ, УГА, НТШ, Інституті з вивчення СРСР.

Ключові слова: радянська господарська система, українська діаспора, Український вільний університет (УВУ), Українська господарська академія (УГА), Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), Інститут з вивчення СРСР, економічна експансія, українська кооперація.

© Ю. Г. Полюсевич, 2013

Вступ. В умовах формування господарської системи Незалежної України важливого значення набуває дослідження та аналіз основних характеристик попередніх етапів її розвитку. При цьому враховуючи певну односторонність висвітлення радянської господарської системи (яка і була попередником сучасної господарської системи України) в радянській економічній літературі, безумовний інтерес представляють дослідження фахівців економістів, що працювали поза межами СРСР. Такими дослідниками були представники української діаспори і аналіз їх праць дозволить більш ґрунтовно підійти до вивчення найважливіших ознак радянської господарської системи, вони працювали в наукових установах і навчальних закладах української еміграції.

Аналіз діяльності цих установ та дослідників у напрямі висвітлення господарського розвитку радянської України, безумовно є важливим і цікавим питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спадщина української діаспори і досі лишається мало дослідженою, особливо в економічній сфері. Найґрунтовніші дослідження у цій галузі в Україні належать Національному університету «Острозька академія». Інститут співпрацює з Українським історичним товариством, Українською вільною академією наук у США та Канаді, Науковим товариством ім. Шевченка в Європі, Канаді, США, Українським вільним університетом в Мюнхені та іншими інституціями. Видавнича діяльність академії представлена такими періодичними виданнями, як «Наукові записки» з матеріалами конференцій «Українська діаспора: проблеми дослідження». Вагомий внесок у дослідження праць економістів-емігрантів зробили такі українські вчені, як Л. Горкіна, М. Чумаченко, Б. Сікора та ін.

Постановка завдання. Мета статті — з'ясувати основні напрямки досліджень відносно господарства радянської України представників української діаспори, що працювали в таких установах, як Український вільний університет, Українська господарська академія, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут з вивчення СРСР.

Основна частина. Встановлення радянської влади в Україні позначилося масовим відтоком інтелектуальних сил поза її межі. Серед представників української інтелігенції, що опинилась в еміграції досить важливе місце займали представники української економічної думки. І якщо на теренах СРСР міжвоєнний період характеризувався утвердженням командно-адміністративної системи та її економічної ідеології, то економічна думка української діаспори ХХ ст. розвивалася паралельно зі світовою економічною наукою. Це створило можливість для науковців економічної діаспори оцінити різні факти світового господарського розвитку на базі сучасних їм теоретичних положень, шукати більш об'єктивних оцінок в аналізі господарського життя, в тому числі і радянської України. Поза межами України з їх допомогою створюється науково-дослідні установи та навчальні заклади, серед яких перш за все слід згадати Український вільний університет (далі УВУ), який працював спочатку у Відні, а потім у Празі та Українську господарську академію (далі УГА), розташовану у маленькому містечку Подебради поблизу Праги.

Друга світова війна збільшила кількість українців в еміграції, в тому числі й науковців, які як і їх попередники, розгортають активну наукову діяльність, присвячуючи все більше уваги дослідженням радянської господарської системи. Ці дослідження зосереджуються, перш за все в таких наукових осередках, як Наукове товариство ім. Шевченка (далі НТШ), що діє в США з др. пол. ХХ ст., а також створений в 1950 році в Мюнхені Інститут з вивчення СРСР.

Аналіз досліджень, що проводились науковцями вище зазначених інституцій, зачіпали проблеми господарського розвитку України в радянський період і, безумовно, представляють науковий і певною мірою практичний інтерес.

Першою науково-педагогічною установою, що займалася подібними дослідженнями стає УВУ заснований у січні 1921 р. за ініціативою Товариства українських журналістів і письменників. Співробітники УВУ економісти-науковці української діаспори (С. Бородаєвський, Ф. Щербина, Л. Шрамченко, О. Мицюк та ін.) зосередили свою увагу на дослідженні проблем національного господарського розвитку, статистики, економічної політики СРСР, кооперації, а також загальних проблем господарського права, економічної теорії тощо [11].

Одне з провідних місць серед представників економічної думки української діаспори, які працювали в УВУ займає Володимир Тимошенко. Наукова спадщина цього вченого є досить різноманітною і включає праці з різних економічних проблем: «Вступ до вивчення про світовий ринок» (1922), «Економічна географія» (1923), «Вчення про світове господарство» (1923), «Картелі і трести: модерні форми організації промисловості» (1923) та ін. дослідження. Остання згадана праця допомогла В. Тимошенкові отримати вчене звання доцента УВУ. В ній учений розглядає основні характеристики монопольних об'єднань, які виникли в результаті змін у ринковій конкуренції. Автор досліджує адміністративно-структуральні форми монополістичних об'єднань, аналізуючи їх вплив на розвиток промислового виробництва й технічний прогрес, визначає роль держави у розвитку монополій [9].

У 1926—1927 роках Тимошенко отримує наукову стипендію у США, а з 1928 року взагалі виїздить на постійне проживання до Америки. Тут він продовжує займатися економічними дослідженнями, зокрема станом сільського господарства СРСР, його структурою, організацією експорту радянської пшениці. З цих проблем учений опублікував низку праць, зокрема «Soviet Agricultural Reorganization and the Bread-Crain Situation» («Радянська сільськогосподарська реорганізація і хлібна кризова ситуація» (1937)). У цій праці він надає ґрунтовний аналіз господарського розвитку аграрного сектору СРСР у 1928—1936 роках, а також намагається показати можливі наслідки суцільної колективізації.

Окрім зазначених праць В. Тимошенко був автором великої кількості статей, опублікованих у різних виданнях США. Слід зауважити, що науковий доробок вченого з проблем аналізу стану аграрного сектору СРСР, у тому числі й України, є незаперечним кроком вперед у дослідженні радянської господарської системи міжвоєнного періоду. До цього ж питання дослідник повертається під час Другої світової війни у доповіді на тему: «The Agrarian Policies of Russia and the Wars» («Аграрна політика Росії і війна» (1943)). А в 1951 році побачило світ його нове дослідження «Советська цукрова промисловість і її післявоєнна відбудова». Ця праця була присвячена дослідженню змін у цукровій промисловості СРСР і впливові німецької окупації на цю галузь, а також її реорганізацію у повоєнні роки [3].

Значний інтерес також представляє доробок проф. О. Мицюка, дослідження якого в основному зосереджувалися на проблемах економічної історії України, а також державної економічної політики СРСР, зокрема в галузі сільського господарства. Крім того, О. Мицюк звертається і до деяких теоретичних проблем політичної економії. Вчений цікавився економічною політикою, перш за все аграрною, в різних інституціональних умовах, в тому числі й радянської системи. У своїх дослідженнях О. Мицюк використовував соціологічний аспект в обґрунтуванні економічних проблем. Зазначені напрямки його наукових пошуків знайшли відображення в таких працях, як «Земельна реформа на Україні» (1921), «Історія полі-

тичної економії» (в 2-х т., 1922, 1923), «Аграрна політика (1880—1925)», «Селянство й економія більшовизму» (1930) та деяких інших [6, с. 57].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу праця професора УВУ С. Рудницького «Основи землезнання України» (в 2-х т., т. 1: «Фізична географія» (1924); т. 2: «Антропогеографія України» (1926)). В цій праці автор аналізує розвиток різних галузей української економіки, зокрема, торгівлі, домашніх промислів та ремесла, землеробства, лісового господарства, а також визначає природні ресурси України [2, с. 17].

Значну увагу в УВУ приділяли статистиці. Тут працюють досить відомі представники статистичної думки Ф. Щербина та Л. Шрамченко.

Незважаючи на досить солідний вік (71 рік) проф. Ф. Щербина готує новий курс лекцій з статистики, а в 1925 р. вийшли його праці, написані в еміграції «Статистика: Історія статистики й статистичних установ» та «Основи світової статистики сільськогосподарської». Остання його праця «Еволюційні переміни в ідеології статистики» вийшла в 1927 р. Його пам'яті в 1929 р. проф. Шрамченко присвятив ґрунтовну статтю «Ф. Щербина як статистик». Серед інших праць Л. Шрамченка слід також згадати підручник «Основи теорії статистики» (1936).

Важливим центром наукових досліджень з економіки була Українська господарська академія (далі УГА), яка була заснована в 1922 році у Подєбрадах за ініціативою Українського громадського комітету в Празі (в 1936 році реорганізована в Український технічно-господарський інститут (УТГІ)). Це була перша українська технічно-господарська школа в еміграції. Академія розпочала свою діяльність з трьох факультетів: економічно-кооперативного, агрономічно-лісового та інженерного.

Економічні дослідження зосереджувалися в основному на економічно-кооперативному факультеті, до складу якого входили кафедри народного господарства; теорії статистики; господарської статистики; соціальної статистики; економічної географії; економічної політики; фінансової науки; рахівництва (бух. обліку); приватної економії; історії кооперації; теорії кооперації. В УГА крім навчальних посібників видавалися також «Записки УГА в ЧСР».

Колективи зазначених кафедр активно займалися науковими дослідженнями, до їх складу входили видатні українські вчені. Так на кафедрі історії та теорії кооперації працювали С. Бородаєвський, Б. Мартос, К. Коберський. Праця С. Бородаєвського «Історія кооперації» (1925) була чи не найґрунтовнішим дослідженням і до сьогоднішнього дня залишається цінним джерелом з аналізу її розвитку. Праця Б. Мартоса «Теорія кооперації» (1924) стає помітним явищем серед теоретичних досліджень з цієї тематики. Проблеми промислової торговельної політики розглядав С. Гольдман, а сільськогосподарської політики К. Мацієвич (кафедра економічної політики). Теоретичні проблеми політичної економії розробляли М. Добриловський, О. Мицюк, В. Тимошенко. Так проф. М. Добриловський був автором одного з перших підручників виданих за кордоном «Політична економія» (1932—1933), а також теоретичних розробок «Короткий курс фінансової науки» (1924), «Державний кредит» (1928) та ін.

Особливе місце серед співробітників УГА посідає Валентин Садовський, наукові інтереси якого чи не найбільше зосереджувались на проблемах господарства радянської України. Він досліджує проблеми планування (стаття «П'ятилітка і народногосподарські інтереси України» (1931), в якій автор ґрунтовно аналізує взаємовідносини між республіканськими і загальносоюзними управлінськими органами); становища робітників в Радянському Союзі («Праця в УРСР» (1935);

радянського законодавства щодо соціального забезпечення; розміщення та районізації («До питання економічного району» (1927 р.), «Районізація України» (1931 р.)) [6, с. 55].

Таким чином, у міжвоєнний період українська економічна думка діаспори в основному зосереджувалась в двох навчальних закладах УВУ та УГА, професура яких займалась розробкою найрізноманітніших економічних проблем, у тому числі й стосовно радянської господарської системи, але аналіз її носив ще досить вузький характер.

Грунтовніші дослідження радянської господарської системи у працях представників української еміграції розпочинаються з другої половини ХХ ст. Серед організацій, які працювали в цьому напрямі, перш за все слід згадати Наукове товариство ім. Т. Шевченка (далі НТШ). Його діяльність у цей період зосереджувалась в першу чергу в США і розпочалась у формі публічних доповідей з наукової тематики і серійних публікацій: «Записки НТШ», «Бібліотека українознавства», «Сьогоднішнє і минуле». Економічні дослідження зосереджувалися в Економічній комісії (керівник М. Величківський, секретар Б. Винар), яку очолював І. Витанович. У цих комісії працювали відомі дослідники М. Чировський, К. Кононенко, З. Мельник, С. Процюк, В. Кубійович та ряд інших.

Найбільшим досягненням НТШ цього періоду було видання тритомної «Енциклопедії українознавства» (1949—1952) (гол. ред. проф. В. Кубійович), авторами окремих статей у якій були представники української науки в еміграції. Економічні проблеми в першу чергу розглядалися у розділі «Народне господарство» (т. 3). В цьому розділі представлено цілий ряд статей, що стосується як загальних проблем господарського розвитку (І. Витанович, М. Васильїв, Р. Димінський), так і конкретних питань розвитку окремих галузей народного господарства України (К. Кононенко, В. Кубійович, Т. Сосоновський та ін.) [7].

Одним із найяскравіших науковців НТШ був проф. І. Витанович, який займався дослідженням питань соціально-економічної історії України та був автором наукових праць про кооперацію. З 1933 року його було обрано дійсним членом НТШ і головою комісії з нової історії України. В цей же період він співпрацював у таких періодичних виданнях, як «Кооперативна республіка», «Господарсько-кооперативний часопис», «Агрономічний вісник» і, звичайно, у виданнях НТШ.

Окрім великої кількості статей до наукового доробку вченого входять також монографії «Кость Паньківський» (1954) та «Історія українського кооперативного руху» (1964), в якій він висвітлює історію розвитку української кооперації. Ця монографія стала джерельною базою для тих вчених, які займалися питанням історії українських економічних ідей та організаційних форм господарського життя в Україні [4].

Однією з центральних проблем у дослідженнях І. Витановича є питання історичного розвитку українського народного господарства, що інтегрується з вивченням історичного розвитку українських економічних ідей.

Значний внесок у розвиток економічної науки в еміграції зробив проф. К. Кононенко. Перебуваючи в Німеччині, він в 1949—1951 роках був редактором періодичного видання «Український самостійник», працював у видавництві «Наша книгозбірня», і в ній же опублікував свою працю «Аграрна політика більшовиків» (1947). До його наукової спадщини входить фундаментальна праця, над якою автор працював багато років: «Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia, 1654—1917», («Україна і Росія. Історія економічних відносин між Україною та Росією, 1654—1917» (1958)).

Продовження роботи над уже згаданою темою вилилось в іншу працю, під назвою «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917—1960» (1965), яка побачила світ вже після смерті автора. Дане дослідження характеризується ґрунтовним аналізом багатого джерельного матеріалу, що охоплював 43-річний період радянської України, який базувався на його досвіді роботи в різних господарських організаціях УРСР у довоєнний період. Великий статистичний матеріал дає можливість йому дослідити розвиток окремих галузей народного господарства радянської України, проаналізувати її фінансову та бюджетну політику [8].

Проблеми господарського розвитку радянської України в своїх працях піднімає і проф. М. Чировський. Ми зустрічемо його публікації в таких періодичних виданнях, як «Вісник ООЧСУ», «Свобода», «Ukrainian Quarterly». Вченого більш за все цікавили питання соціально-економічної історії України та тогочасного стану радянської економіки. В періодичному виданні «Бібліотеки українознавства НТШ» опублікована його праця «The Ukrainian Economy. Its Backgrounds, Present Status and Potentials of Future Growth» («Українська економіка. Її передумови, сучасний стан і потенціал майбутнього зростання» (1965)), в якій автор подає ґрунтовну інформацію щодо господарського розвитку України, а також показує важливість економічних ресурсів України в господарській системі Радянського Союзу.

Ще одним дослідником радянської господарської системи України був проф. З.Мельник. Спочатку його дослідження стосувалися радянських теорій і методів визначення ефективності капіталовкладень. Саме ці проблеми лягли в основу його дисертаційної роботи «Ukrainian Capital and the Soviet Economy, 1928/29—1932» («Український капітал та радянська економіка, 1928/29—1932»), а також монографії «Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29—1932» («Формування радянського капіталу: Україна 1928/29—1932») (1964). Основна частина монографії присвячена розрахункам впливу капіталу з України до інших регіонів СРСР. Сфера інтересів проф. Мельника охоплює й інші питання господарського розвитку радянської України, які висвітлені в таких працях, як «До економічної системи на Україні» (1956 р.), «Участь України в оборотовому податку СРСР під час першої п'ятирічки» (1961 р.) та ін. [2, с. 107].

Як уже згадувалося, в 1950-му році за ініціативою Американського комітету для визволення від більшовизму було створено Інститут з вивчення СРСР. Для роботи в цьому інституті залучаються науковці-емігранти, колишні громадяни Радянського Союзу. Результати наукових досліджень інституту, в тому числі й з економічних проблем, публікувалися в його періодичних виданнях, таких як «Вестник», «Бюлетень», «Студії про Радянський Союз», «Український збірник», «Український огляд» та ін. Серед співробітників інституту слід згадати колишнього професора Київського інституту народного господарства П. Кованька (Кованьківського), проф. Д. Соловєя, В. Голубничого, А. Поплюйка, С. Процюка та ін.

Одним з найяскравіших представників української економічної думки в Інституті з вивчення СРСР був професор Євген Гловінський, який свою наукову діяльність розпочав ще у Чехословаччині, коли був професор УТГІ та надзвичайним професором УВУ, а також дійсним членом НТШ. Науковий доробок ученого у видавництвах Інституту з вивчення СРСР становить близько 50 наукових робіт різними мовами.

Вченого цікавлять питання фінансів УРСР, а також фінансове господарство всього Радянського Союзу. З цих проблем Є. Гловінський публікує працю «Фі-

нанси Української РСР у системі фінансів СРСР» (1955), де він намагається відповісти на питання, наскільки прибутки по лінії державного бюджету, нагромаджені в Українській РСР, витрачаються на потреби інших регіонів СРСР. Це питання є одним з найбільш цікавих і складних серед проблем радянської господарської системи, тому що саме воно висвітлює проблему економічної експлуатації України в системі Радянського Союзу [5]. Ці ж проблеми він розглядає і в інших працях, присвячених радянській фінансовій системі «The Soviet Budget for 1955» («Радянський бюджет на 1955 рік» (1955)), «The Soviet National Budget for 1956» («Радянський національний бюджет на 1956 рік» (1956)) та ін. [6, с. 64].

Учений також цікавився проблемами впливу радянської фінансової системи на сільське господарство, проблемами кооперації, транспорту, розвитку та розміщення промисловості. Серед його праць, що стосуються економіки України досить ґрунтовними та цікавими є такі «Шоста п'ятирічка і народне господарство України» (1956), «Україна в семирічному пляні» (1959), «Структура рільництва України і повоєнні зміни» (1955).

Отже, у повоєнний період економічна думка української еміграції щодо дослідження радянської господарської системи у працях української діаспори була зосереджена в основному в Науковому товаристві ім. Шевченка (США) та Інституті з вивчення СРСР (Мюнхен), особливо в останньому, де зазначена тематика була основним напрямком у дослідженнях його науковців.

Висновок. Починаючи з 20-х років ХХ ст. за межами України формуються науково-навчальні центри, в яких працюють науковці, що продовжують дослідження розпочаті ще в Україні, а також вивчають процес формування і становлення радянської господарської системи. У міжвоєнний період їх увага зосереджується на проблемах, пов'язаних з НЕП-ом, колективізацією та індустріалізацією. Зосереджуються ці дослідження в основному в двох навчальних закладах еміграції в Європі — УВУ та УГА.

Повоєнний період дещо змінив тематику дослідження, але вище зазначені питання також залишаються актуальними. Так, в економічних дослідженнях НТШ та Інституту з вивчення СРСР ми знаходимо роботи присвячені змінам, які відбуваються в радянській господарській системі другої половини ХХ ст., в яких дослідники намагаються знайти як позитивні, так й негативні риси розглядуваної системи, визначити причини змін, що в ній відбуваються, пояснити негативні наслідки її функціонування. Все це, на наш погляд, є важливим матеріалом для дослідження і сучасного стану української економіки.

Література

1. *Винар Б.* Володимир Тимошенко // Український історик. — 1965. — № 3—4. — С. 80—84.
2. *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964) / Серія: Монографії. — Ч. 1. — Мюнхен.: Українське історичне товариство, 1965. — 120 с.
3. *Винар Б.* Проф. д-р Володимир Тимошенко // Розбудова держави. — 1955. — № 2. — С. 78—83.
4. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью Йорк: Т-во української кооперації, 1964. — 624 с.
5. *Гловінський Є.* Фінанси Української ССР в системі фінансів СРСР // Український збірник. — 1955. — № 2. — С. 9—25.

6. Горкіна Л. П. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко; під заг. ред. О. О. Шубіна. — Донецьк: Дон-НУЕТ, 2011. — 142 с.

7. Енциклопедія Українознавства. — К.: Інститут Української археографії НАН України, 1995. — Т. 3. — С. 800—1230. (Репринтне відтворення видання 1949 року).

8. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960 / Серія: Монографії. — Ч.: 1. — Мюнхен.: УТГІ, 1965. — 535 с.

9. Тимошенко В. Картелі і трести: модерні форми організації промисловості: 3 курсу лекцій по Економії. — Прага: Вид-во УВУ, 1923, — 331 с.

10. Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922—1935. — Нью Йорк: Вид-во Абсольвентами УГА та УТГІ, 1959. — 247 с.

11. Український в[ільний] університет в Празі в роках 1921—1922. — Прага.: Державна друкарня в Празі, 1924. — 236 с.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2013 р.